

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

МАРМІЛОВА ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 94(477.6)-054.74

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ДОНЕЧЧИНИ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Старобільськ – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
Робота виконана на кафедрі спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця), Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Темірова Надія Романівна,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
завідувач кафедри спеціальних галузей
історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Войцехівська Ірина Нічелівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії мистецтв

кандидат історичних наук
Пастушенко Тетяна Вікторівна,
інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
історії України періоду Другої світової війни

Захист відбудеться «__» березня 2018 р. о __ годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради К 29.053.06 ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 93009, Луганська обл., м. Рубіжне, вул. Будівельників, 30 В, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1).

Автореферат розісланий «__» січня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. О. Вовк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Період Другої світової війни характеризувався значними рухами не лише військового, але й цивільного населення, до останньої категорії якого належали східні робітники або остарбайтери – переважно молоді мешканці окупованих територій СРСР (у кордонах до 1939 р.), які були вивезені на примусові роботи до Райху для використання у різних галузях німецької економіки, передусім – промисловості, сільському і домашньому господарстві. Правовий статус остарбайтерів визначався дискримінаційним законодавством і був одним з найнижчих серед усіх категорій іноземних робітників Третього Райху. Вербувальні кампанії із залучення робітників поєднували засоби примусу та цілеспрямованої пропаганди і здійснювалися окупаційними установами. Особливістю проведення вербування у зоні військового управління, до якої входила і Сталінська область, було те, що воно здійснювалося і контролювалося військовими органами управління. Саме зі Сталінської області була вивезена найбільша кількість робітників у порівнянні з рештою областей України. Після завершення війни східні робітники були у більшості примусово репатрійовані до Радянського Союзу, пройшовши через процес перевірки на благонадійність органами НКВС – так званої фільтрації, і потім тривалий час перебували під наглядом органів державної безпеки.

Ідеологічна заангажованість даної теми у радянські часи (з одного боку, жертви нацистських переслідувань, з іншого – люди, які, хоч і примусово, але працювали на ворога), а також тривалий час обмежений доступ до джерел визначили складний процес її наукового осмислення. У сучасній вітчизняній та зарубіжній історичній науці вивчено багато аспектів виникнення і функціонування соціальної групи остарбайтерів, розроблено загальні концептуальні підходи до розуміння явища примусової праці, однак комплексні джерелознавчі дослідження відсутні. Водночас розширення джерельної бази проблеми за допомогою запровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів, а також визначення їхнього інформативного потенціалу, розроблення критичних підходів до їх аналізу набуває особливого значення.

Крім вищезазначеного, слід узяти до уваги «революцію в джерелах», яка відбулася на початку 1990-х рр. з відкриттям засекречених фондів державних архівів, зокрема кримінально-процесуального діловодства. У результаті джерельний комплекс фільтраційних справ східних робітників став доступним для дослідників. У 2000-х рр. було здійснено низку науково-пошукових проєктів із запису усних свідчень колишніх примусових робітників та опубліковано їхні результати, у тому числі щодо остарбайтерів Донеччини. Таким чином було доповнено джерельну базу дослідження. Крім того, початок ХХІ ст. характеризується пошуковим процесом щодо розроблення методологічних підходів до аналізу усних свідчень, що розгортався в загальному руслі антропологічного повороту в сучасній історичній науці. Слід також врахувати політичні зміни у Європі в 1990-х рр., і пов'язаний з цим розвиток міжнародних наукових контактів, які уможливили проведення архівної евристики не лише в установах України, але й архівосховищах зарубіжних країн. Виходячи з вищезазначеного, виникла потреба і можливість комплексного вивчення джерел з історії остарбайтерів Донеччини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U000190, шифр – Г-10/8). У межах підготовки дисертаційного дослідження відбулося стажування у Німеччині за програмою Німецької служби академічних обмінів (DAAD), що дозволило дослідити архівні джерела німецького походження.

Об'єктом дослідження виступає комплекс писемних джерел з історії остарбайтерів.

Предметом є процес формування, становлення та розширення джерельної бази з історії східних робітників Донеччини, яка включає нормативно-правові і діловодні документи німецького та радянського походження, періодичну пресу і джерела особового походження, визначення їхньої достовірності, інформативних можливостей та закономірностей відображення у них історичних явищ.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні та аналізі комплексу джерел з історії остарбайтерів Донеччини. Для її досягнення у роботі поставлені наступні дослідницькі завдання:

- 1) проаналізувати історіографічний доробок щодо джерелознавчих студій з історії остарбайтерів Донеччини;
- 2) провести суцільну евристику писемних джерел з історії цивільного населення Донеччини, вивезеного на примусові роботи до Німеччини, в архівосховищах України та Німеччини;
- 3) здійснити класифікацію писемних джерел з історії східних робітників Донеччини;
- 4) проаналізувати нормативно-правові документи Третього Райху і СРСР щодо східних робітників, розкрити їхній внутрішній зміст і інформативний потенціал, виконати порівняльний аналіз актових джерел німецького і радянського походження;
- 5) визначити інформативний потенціал діловодних джерел німецького походження;
- 6) з'ясувати специфіку документів радянського справочинства;
- 7) проаналізувати специфіку періодичної преси як джерела до вивчення історії східних робітників з Донеччини;
- 8) виявити особливості джерел особового походження та їхній інформативний потенціал;
- 9) визначити ступінь автентичності та репрезентативності джерельної бази з історії остарбайтерів.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри: а) конкретно-історичний, який охоплює події від початку обговорення ідеї використання праці робітників зі Сходу восени 1941 р. до 1952 р., коли процес репатріації було в основному завершено і відділ у справах репатріації ліквідовано; б) суто джерельний, який є ширшим, охоплюючи період формування комплексу писемних джерел: починаючи від виходу перших організаційно-розпорядчих нормативно-правових документів, що регламентували застосування робочої сили зі Сходу в економіці Третього Райху (1941 р.), і завершуючи записом усних свідчень колишніх остарбайтерів автором (до 2016 р.).

Географічні рамки в історичному вимірі охоплюють територію Сталінської області в межах 1938–1961 рр. (під час окупації мала назву Юзівської), у джерелознавчому – обіймають межі розташування архівних установ, тобто територію України (м. Київ, Донецьк) і Німеччини (м. Берлін, Фрайбург).

Методи дослідження. У дослідженні використано доробок вітчизняних і зарубіжних вчених-джерелознавців щодо систематизації і класифікації джерел, підходів до аналізу окремих видів документів, зокрема законодавчих, діловодних, окупаційної періодики та джерел особового походження, викладені у працях: М. Варшавчика¹, І. Войцехівської², Г. Грінченко³, Я. Калакури⁴, І. Ковальченка⁵, О. Лаппо-Данилевського⁶, С. Макарчука⁷, О. Медушевської⁸, П. Томсона⁹.

¹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М., 1973. – 360 с.

² Войцеховська І. Н., Калакура Я. С., Павленко С. Ф. Историчне джерелознавство: Прогр. Курсу для студ. іст. ф-ту / І. Н. Войцеховська, Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.

Дисертація ґрунтується на застосуванні загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції (дозволили окреслити загальне поле дослідження); спеціально-історичних: історико-порівняльному (використано для порівняння інформативних можливостей комплексів документів, співставлення німецької та радянської системи законотворення та документоведення), історико-типологічному (дозволив провести типологізацію та класифікацію джерел, окреслити їхні спільні й відмінні риси); джерелознавчих та архівознавчих методах, зокрема методах джерелознавчого аналізу та синтезу (дозволили визначити повноту, достовірність, репрезентативність джерельної бази, визначити інформативний потенціал джерел); функціонального аналізу (встановлення впливу завдань та напрямів діяльності установи-автора на зміст документу). Обраний методологічний інструментарій забезпечує достовірність отриманих результатів і висновків.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що писемні джерела з історії остарбайтерів Донеччини вперше стали предметом спеціального комплексного дослідження.

Результати дослідження дозволили сформулювати **основні наукові положення**, які виносяться на захист:

уперше:

- виявлено і систематизовано комплекс писемних джерел до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини у результаті здійснення суцільної евристичної роботи в архівосховищах України та Німеччини;

- введено до наукового обігу та здійснено аналіз джерел військового діловодства німецького походження, а саме: військових журналів німецьких окупаційних установ і додатків до них;

- проаналізовано та введено до наукового обігу діловодні матеріали радянського походження щодо історії остарбайтерів з Донеччини, включаючи документи спеціального діловодства (судово-слідчі матеріали);

- досліджено інформативні можливості джерельного комплексу листів остарбайтерів з Німеччини своїм рідним та особистого щоденника східної робітниці;

- комплексний аналіз джерел створив основу для ґрунтовної реконструкції історії остарбайтерів Донеччини;

подальшого розвитку дістало:

- вивчення нормативно-правових документів німецького походження, які регламентували використання цивільної робочої сили з окупованих територій Радянського Союзу в Німеччині, включаючи визначення її правового статусу, і радянського походження, що регулювали здійснення репатріації;

³ Грінченко Г. Г. Усна історія – теорія, метод, джерело / Г. Г. Грінченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів. – Харків, 2004. – С. 10 – 32.

⁴ Войцеховська І. Н., Калакура Я. С., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство: Прогр. Курсу для студ. іст. ф-ту / І. Н. Войцеховська, Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.

⁵ Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Высш. школа, 1973. – 560 с.

⁶ Лапо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лапо-Данилевский. – М.: ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ «ТЕРРИТОРИЯ БУДУЩЕГО». – 2006. – 472 с.

⁷ Макаруч С. А. Джерелознавство історії України: [навч. посібник] / С. А. Макаруч. – Львів: Світ, 2008. – 512 с.

⁸ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. – М., 1998. – 702 с.

⁹ Thomson P. Historians and oral history / P. Thomson // The Voice of the Past: Oral History. 3rd edition. – Oxford, 2000. – p. 25 – 82.

- вивчення інформативних можливостей окупаційної періодичної преси як джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини;
- форматування джерельної бази спогадів колишніх східних робітників Донеччини та її джерелознавчий аналіз;

уточнено:

- кількісні показники вивезених з території Донеччини примусових робітників, а також репатрійованих до неї громадян на основі інформації, наявної в діловодних документах німецького та радянського походження.

Особистий внесок автора. Положення і висновки, викладені у дисертаційному дослідженні, належать дисертантові одноосібно і зводяться до здійсненого вперше комплексного аналізу писемних джерел стосовно вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини. Крім того, автором виконано переклад законодавчих і діловодних джерел німецького походження, а також проведено, записано та транскрибовано інтерв'ю з очевидцями.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння регіональних особливостей німецької трудової політики на окупованих територіях СРСР. Отримані напрацювання можуть бути використані істориками для дослідження проблеми східних робітників загалом. Матеріали, введені дисертаційним дослідженням до наукового обігу, можуть бути використані для написання дисертацій, монографій та підручників як з фундаментальних досліджень історії України, так і з загального джерелознавства. Результати і висновки дисертаційної роботи можуть стати основою для підготовки навчальних курсів з історії України часів Другої світової війни, історичного краєзнавства, а також із загального та спеціального джерелознавства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи відображені у виступах на наукових зібраннях, серед яких, зокрема такі:

Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, присвячена 15-й річниці незалежності України «Шевченківська весна» (2 – 3 березня 2006 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, присвячена 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. (1 – 2 березня 2007 р., м. Київ); 61-й Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (25 квітня 2008 р., м. Харків); 62-а Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (24 квітня 2009 р., м. Харків); Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» (26 листопада 2009 р., м. Маріуполь); I всеукраїнська наукова конференція студентів і молодих вчених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (29 – 30 квітня 2010 р., м. Дніпро); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Ломоносов-2010» (2010 р., м. Севастополь); 63-й Міжнародна наукова конференція молодих вчених «Каразінські читання» (23 квітня 2010 р., м. Харків); Четверті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Друга світова війна (1939 – 1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації» (28 квітня 2011 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (7–8 липня 2017 р., м. Львів); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (21 – 22 липня 2017 р., м. Одеса).

У публічних виступах піднімалися такі аспекти проблеми, що досліджується: особливості джерельного потенціалу усних свідчень робітників зі Сходу; інформативний потенціал окупаційної періодичної преси, найперше, «Донецького вісника»; потенціал фільтраційних справ, що заводилися на східних робітників, які поверталися з території Третього Райху та окупованих ним країн у межах програми репатріації, яка здійснювалася радянським урядом, зокрема щодо відтворення «колективного портрету» примусового робітника з Донеччини; особливості джерельного комплексу листів оstarбайтерів з

Донеччини; специфіка правового статусу східних робітників та інституалізація використання праці оstarбайтерів згідно з нормативно-правовими документами німецького походження.

У межах підготовки дисертаційного дослідження автор брала участь у літніх школах 2009 та 2014 рр., присвячених опрацюванню матеріалів усних свідчень для інтернет-платформи «Zwangsarbeit 1939 – 1945. Erinnerung und Geschichte» (Примусова праця 1939 – 1945 рр. Спогади та історія», <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>), зокрема щодо структурування інтерв'ю за окремими тематичними блоками та способів їх аналізу.

Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 22 публікаціях, з яких 7 надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 3 включено до реєстру міжнародних наукометричних баз, 13 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня, 1 рецензія на монографію.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою і завданнями та побудована за проблемним принципом. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження складає 296 сторінок, з яких 180 – основний текст. Список джерел і літератури займає 54 сторінки і налічує 813 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено його хронологічні межі, сформульовано наукову новизну, практичне значення та показаний процес апробації його результатів.

У **першому розділі** – «**Стан вивчення проблеми, джерела та методологія дослідження**» – проаналізовано джерельну базу дисертації, стан наукової розробки проблеми та охарактеризовано методологічні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Історіографічний аналіз»** – висвітлено стан наукової розробки досліджуваної проблеми за наступними напрямками: предметно-історичні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії оstarбайтерів, роботи із загального джерелознавства та спеціальні джерелознавчі дослідження, присвячені окремим видам джерел, які є об'єктом вивчення у дисертації.

Перші рефлексії щодо масового вивезення робочої сили з окупованих територій СРСР до Німеччини у радянській науковій і публіцистичній літературі з'явилися ще під час війни і в перші повоєнні роки. Серед праць часів «відлиги» варто відзначити збірку доповідей на III-й Міжнародній конференції, присвяченій історії руху Опору, яка проходила у Карлових Варах у 1963 р.¹⁰ У період з середини 1960-х до середини 1980-х рр. тема примусової праці радянських громадян на теренах нацистської Німеччини знаходилася на маргінесі наукового пізнання у Радянському Союзі. Єдиною спеціалізованою узагальнюючою науковою роботою, цілком присвяченою вигнанню населення України у німецьке рабство, є монографія М. Ковалю¹¹.

У зарубіжній історіографії першими почали піднімати питання праці іноземців у Третьюму Райху англійські й американські дослідники, зокрема Д. Фрід¹² та О. Даллін¹³. В

¹⁰ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 44 гг.). – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

¹¹ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К., 1979. – 135

¹² Fried J. H. E. The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office / J. H. E. Fried. – 1945. – 286 p.

історичній науці НДР особливо варто виділити доробок Н. Мюллера¹⁴. В історіографії ФРН до кінця 1970-х рр. проблема примусової праці іноземців майже повністю перебувала поза увагою дослідників, однак з середини 1980-х рр. ситуація докорінно змінювалася. Знаковою подією цього часу стала поява фундаментального дослідження У. Герберта, присвяченого комплексному вивченню застосування примусової праці цивільних, військовополонених та в'язнів концтаборів у Третьюму Райсі¹⁵.

Розкриття проблеми українських оstarбайтерів у сучасній вітчизняній історіографії розпочато М. Ковалем¹⁶ та О. Потильчаком¹⁷. Для сучасної української історіографії характерні дослідження теми в антропологічній традиції та через призму історії повсякдення. Регіональний вимір проблеми знайшов відображення у працях С. Гальчака¹⁸, Т. Пастушенка¹⁹, В. Чернявського²⁰. Увагу істориків привернули особливості перебування вербувальних кампаній на Донеччині²¹.

У зарубіжній історичній науці найбільший інтерес до проблеми оstarбайтерів спостерігається у російському та німецькому середовищах. Першими в російській історіографії почали вивчатися питання репатріації радянських громадян В. Земсковим²² та А. Шевяковим²³. Знаковою подією в середині 1990-х рр. стала поява узагальнюючої монографії П. Поляна²⁴. У сучасній німецькій історіографії тема примусової праці іноземців належить до добре вивчених, наявні як узагальнюючі, так і конкретні дослідження²⁵.

¹³ Dallin A. J. *German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies* / A. J. Dallin. – New York, 1957. – 695 p.

¹⁴ Мюллер Н. *Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории* / Н. Мюллер. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.

¹⁵ Herbert U. *Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945* / U. Herbert. – Essen, 1991. – 660.

¹⁶ Коваль М. В. *Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939 – 45 рр.)* / М. В. Коваль. – К.: «Альтернативи», 1999. – С. 170 – 196.

¹⁷ Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни* / О. В. Потильчак. – К., 1998. – 49 с.

¹⁸ Гальчак С. Д. *«Східні робітника» з Поділля у Третьюму Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам* / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2003. – 344 с.

¹⁹ Пастушенко Т. *Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53 рр.)* / Т. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.

²⁰ Чернявський В. В. *Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941 – 1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01* / В. В. Чернявський. – Миколаїв, 2013. – 20 с.

²¹ Груба М. Е. *Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию* / М. Е. Груба // *Літопис Донбасу: Краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний*. – Донецьк: Донбас, 1994. – С. 162 – 166; *Донеччина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Известные и неизвестные страницы истории*. – Донецк, 2008. – 432 с.

²² Земсков В. Н. *К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг.* / В. Н. Земсков // *История СССР*. – 1990. – № 4. – с. 26 – 41.

²³ Шевяков А. А. *Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции* / А. А. Шевяков // *Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: сб. н. трудов*. – М., 1994. – 195 – 222.

²⁴ Полян П. *Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация* / П. Полян. – М., 1996. – 442 с.

²⁵ Spoerer M. *Profitierten Unternehmen von KZ-Arbeit? Eine kritische Analyse der Literatur* / M. Spoerer // *Historische Zeitschrift*. – 1999. – S. 61 – 95; Eikel Markus. *«Weil die Menschen fehlen». Die Zwangsarbeitsrekrutierungen und deportation in den besetzten Gebieten der Ukraine. 1941 – 44* / Markus Eikel // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 2005. – № 5. – S. 405 – 433;

У працях із загального джерелознавства, зокрема у дослідженнях І. Войцеховської, Я. Калакура²⁶, І. Ковальченка²⁷, А. Соколової²⁸ найбільше уваги приділено класифікації та підходам до аналізу законодавчих документів, радянського діловодства та мемуаристики. У царині предметно-джерелознавчих досліджень найбільше праць присвячено аналізу архівно-слідчих справ.

Вивчення джерельного підґрунтя проблеми остарбайтерів є важливим напрямком наукових досліджень з теми. До узагальнюючих праць зазначеного напрямку належать наукові напрацювання А. Мелякова²⁹ та В. Жигло³⁰, вивченню фільтраційних справ присвячено дослідження М. Ковальського та В. Ченцова³¹, листів східних робітників з Німеччини своїм рідним – М. Чиркової³², Т. Пастушенко³³. Питання функціонування поштового зв'язку та правила листування для примусових робітників вивчав В. Могильний³⁴. Загальний огляд колекцій листів остарбайтерів, що знаходяться на зберіганні в Державних архівах Донецької та Сумської областей, здійснено Т. Максимчук³⁵ та В. Марченко³⁶. Інформативні можливості періодичної преси щодо історії депортації українських остарбайтерів, вивезених з Харківщини, дослідив А. Меляков³⁷, з теренів Сходу України – Д. Титаренко³⁸. Сучасними істориками активно розробляються методологічні питання запису, транскрибування, аналізу та публікації усних свідчень. Історію усної історичної досліджень, різноманітність методів аналізу і публікації усних свідчень як загалом, так і безпосередньо остарбайтерів, дослідила Г.

²⁶ Войцеховська І. Н., Калакура Я. С., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство: Прогр. Курсу для студ. Іст. ф-ту / І. Н. Войцеховська, Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.

²⁷ Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1973. – 560 с.

²⁸ Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / А. К. Соколов, Ю. П. Бокарев, В. Борисова и др. под ред. А. К. Соколова. – М.: Высш. шк., 2004. – 687 с.

²⁹ Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941 – 43 рр. – автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. В. Меляков. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

³⁰ Жигло В. В. Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління. – автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.06 / НАН України / В. В. Жигло. – К., 2010. – 21 с.

³¹ Ковальський М. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 35 – 44.

³² Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа / М. Чиркова. – К., 1999. – С. 153 – 158.

³³ Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України / Т. Пастушенко. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310 – 324.

³⁴ Могильний В. Пошта «остарбайтерів» («робітників зі сходу») / В. Могильний // Український філателістичний вісник. – 1994. – № 2 (29). – С. 17 – 20.

³⁵ Максимчук Т. Огляд фонду Держархіву Донецької області «Листи радянських громадян, вивезених у Німеччину зі Сталінської області у період тимчасової німецько-фашистської окупації. 1942 – 1943 рр.» / Т. Максимчук // Архіви України. – 2005. – 1 / 3. – С. 390 – 400.

³⁶ Марченко В. Колекція документів громадян Сумщини, вивезених до Німеччини та військовополонених / В. Марченко // Архіви України. – 2005. – 1 / 3. – С. 426 – 430.

³⁷ Меляков А. В. Газета «Нова Україна» як источник по изучению депортации жителей г. Харькова в Германии в период 1941 – 1943 гг. / А. В. Меляков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць молодих вчених. – Харків, 1997. – 104 – 106.

³⁸ Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941 – 1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т / Д. М. Титаренко. – Д., 2002. – 19 с.

Грінченко³⁹. Усні свідчення як джерело вивчення повсякдення оstarбайтерів, взаємовідносин у своєму середовищі, з робітниками інших національностей та німцями, виявлення стратегій виживання, особливостей опору політиці окупантів досліджені Т. Пастушенко⁴⁰, К. Пагенстехером⁴¹, Т. Лапан⁴², О. Плато⁴³, Д. Титаренком⁴⁴.

Загалом в умовах появи все більшої кількості предметних наукових досліджень з історії східних робітників джерелознавчий аспект проблеми залишається найменш вивченим, водночас зростає значення ролі джерелознавства загалом і вироблених ним прийомів і методів роботи з документальними джерелами зокрема.

У підрозділі 1.2 – «Характеристика джерел» – виділено такі групи писемних джерел: нормативно-правові документи, справочинні документи, періодична преса, джерела особового походження.

Перша група представлена нормативно-правовими документами німецького та радянського походження. Джерела німецького походження розкривають особливості інституалізації використання примусової праці робітників зі Сходу безпосередньо на території Третього Райху, а також зміни правового статусу оstarбайтерів. Виходячи з особливостей німецької правової системи часів нацистської Німеччини, яка характеризувалася злиттям законодавчих, виконавчих і партійних органів у єдину систему управління, зазначені матеріали доцільно поділити на нормативні урядові документи, що мали силу закону (накази, постанови Ради міністрів з окремих питань та підзаконні до них розпорядження окремих міністерств), та організаційно-розпорядчі і партійні нормативно-правові акти (директиви, розпорядження, циркуляри та накази вищих посадовців Райху як державного апарату, так і партії – райхсмаршала Г. Герінга, Генерального Уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля, начальника партійної канцелярії НСДАП М. Бормана). Нормативно-правові документи радянського походження поділяються на документи міжнародного (міжнародні угоди між СРСР та союзниками по антигітлерівській коаліції), всесоюзного (постанови РНК СРСР), республіканського (постанови та розпорядження РНК УРСР) та обласного рівнів (накази і директиви обласного управління НКВС-НКДБ).

Друга група джерел складається з німецьких і радянських справочинних матеріалів. Матеріали німецького діловодства представлені, передусім, військовим діловодством: військовими журналами німецьких окупаційних установ і джерельним

³⁹ Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичному дослідженні: до питання про теорію нарративного аналізу / Г. Грінченко // Схід – Захід. – Вип. 11 – 12. – Х., 2008 – С. 59 – 76; Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії самопрезентації в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009 – С. 65 – 72; Грінченко Г. Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 26 – 35.

⁴⁰ Пастушенко Т. В. Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід-Захід. – Х., 2008. – Вип. 11 – 12. – 161 – 179.

⁴¹ Pagenstecher C., Bremberger B., Wenzel G. Zwangsarbeit in Berlin: Archivrescherchen. Nachweissuchen und Entschdigung / C. Pagenstecher. – Berlin, 2008. – 319 s.

⁴² Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т. Лапан // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – К., 2009. – 73 – 86.

⁴³ Von Plato Alexander. Zeitzeugen und historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und die kollektieves Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft. – Ein Problemaufriss / Alexander von Plato // BIOS. – № 13. – 2000. – s. 5 – 29.

⁴⁴ Титаренко Д. М. Спогади оstarбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) / Д. М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей. – Кн. 13 – 14. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52 – 61.

комплексом додатків до них, а також звітом щодо становища в робітничих таборах остарбайтерів і підтвердженнями до нього. Перші належать до протокольних матеріалів, які розкривають процес організації та безпосереднього здійснення вербування населення Донеччини на роботу до Третього Райху, його труднощі й проміжні результати (насамперед кількісні показники). Радянське діловодство представлено різноманітними матеріалами, які доцільно класифікувати за установою-фондоутворювачем. Комплекс фільтраційних справ належить до спеціального радянського діловодства і утворився в результаті діяльності органів ВУЧК-ГПУ-НКВС. Наступна група джерел радянського діловодства виникла у результаті діяльності радянських репатріаційних установ, передусім, Відділу у справах репатріації при РНК УРСР на чолі з О. Зозуленком та Сталінського обласного відділу у справах репатріації і представлені, насамперед, службовим листуванням, частково звітною (довідні записки, акти на репатріантів, насильно вигнаних до Німеччини) та фінансовою документацією (інструкції, платіжні доручення). Надзвичайна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області, діяла при обласному виконкомі рад депутатів трудящих. Ці документи представлені доповідними записками, службовим листуванням, заявами громадян та актами. Матеріали Української республіканської комісії з обліку збитків і злодіянь, які чинили німецько-фашистські загарбники, містять статистичні джерела з історії східних робітників Донеччини, а саме: поіменні списки осіб, вивезених на роботу до Німеччини з окремих районів області. Справочинні документи Комуністичної партії з історії східних робітників представлені такими видами документів як: доповіді, протоколи, стенограми, відомості, звіти та службове листування.

Третю групу становлять матеріали окупаційної періодики, а саме наступні видання: «Донецький вісник», «Бахмутський вісник», «Костянтинівські вісті», «Донецька газета», «Краматорська газета», «Український Донбас», «Сніжнянський вісник», «Маріюпільська газета», «Нове життя».

Джерела особового походження представлені листами, щоденником Галини Друпп та спогадами остарбайтерів.

Велика частина опрацьованих документів сконцентрована у зарубіжних і вітчизняних архівах: Федеральному архіві Німеччини, Федеральному військовому архіві Німеччини, Політичному архіві Міністерства зовнішніх справ Німеччини, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади, Державному архіві Донецької області, Архівному управлінні служби безпеки України в Донецькій області. Решту джерел складають опубліковані документи та транскрипти інтерв'ю, записані автором дисертації.

Підрозділ 1.3 – «Методологічні засади дослідження» – присвячено характеристиці принципів і методів до вивчення джерел з історії остарбайтерів із Донеччини.

Дисертаційне дослідження базується на загальнонаукових принципах пізнання: науковості, науковій об'єктивності, історизму, послідовності, системності та комплексності, а також антропологічному підході до вивчення історії.

Виходячи з означених методологічних засад, обрано відповідний інструментарій дослідження. У дисертаційній роботі застосовані загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, індукції, дедукції), спеціально-історичні (історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, ретроспективний), міждисциплінарні методи (контент-аналізу, статистичний, соціальної психології), джерелознавчі та архівознавчі методи (архівної евристики, джерелознавчого аналізу і синтезу, текстологічний, герменевтичний, формулярно-клаузальний, системно-структурний методи аналізу, методологічний інструментарій усної історії та антропології, зокрема антропології мови).

У другому розділі – «Нормативно-правові документи до історії східних робітників» – висвітлено джерельний потенціал нормативно-правових документів німецького та радянського походження.

Підрозділ 2.1 – «Законодавство нацистської Німеччини щодо оstarбайтерів» – присвячений особливостям, змінам і джерельному потенціалу трудового законодавства Третього Рейху щодо оstarбайтерів, представленого урядовими нормативними документами, що мали силу закону і були опубліковані у відомчому бюлетені, а також організаційно-розпорядчими документами та партійними розпорядженнями, що мали законодавчу силу.

Урядові нормативні документи представлені наказами, постановами Ради міністрів з певних питань і підзаконними до них розпорядженнями окремих міністерств. Після прийняття ці документи друкувалися у відомчих вісниках, зокрема розпорядження Міністерства оборони щодо використання праці східних робітників від 25 березня 1944 р., розпорядження генерального уповноваженого з використання робочої сили від 26 березня 1944 р. щодо впровадження й впорядкування розпорядження щодо умов використання праці східних робітників і наказ генерального уповноваженого з використання робочої сили від 5 квітня 1944 р. відносно нового регулювання праці східних робітників були опубліковані у Відомчому бюлетені поштового міністерства у номері від 19 липня 1944 р. Організаційно-розпорядчі документи виходили в перші роки війни проти Радянського Союзу і представлені наказами, розпорядженнями, циркулярами, службовими інструкціями і зберігаються у Федеральному архіві Німеччини (переважно у фонді R 16). Документи призначалися для широкого відомчого користування і не мали грифу «таємно».

Нормативно-правові акти нацистської Німеччини з проблеми, що досліджується, дозволяють прослідкувати передумови використання праці оstarбайтерів безпосередньо на території Німеччини, їхній правовий статус на різних етапах ведення війни з Радянським Союзом.

У підрозділі 2.2 – «Джерельне поле радянського законодавства» – визначено специфіку, проаналізовано структуру та джерельний потенціал нормативно-правових документів радянського походження.

Радянська нормативно-правова база щодо репатріації цивільного населення, на відміну від німецької, відповідала специфіці законодавчої системи СРСР, тобто мала більш виражену системність і підпорядкованість підзаконних актів законам і актам радянських і республіканських законодавчих та виконавчих установ (Раді народних комісарів) і складалася з нормативно-правових документів чотирьох рівнів: міжнародного, всесоюзного, республіканського, обласного. Серед перелічених документів власне законодавчими (законодавчо-договірні) були лише міжнародні угоди, а документи всесоюзного та республіканського рівня представлені, насамперед, постановами РНК СРСР та УРСР відповідно і належать до організаційно-розпорядчих нормативних актів, в той час як документи обласного рівня – до місцевих відомчих нормативних актів.

Нормативно-правові документи радянського походження дозволяють визначити особливості проходження репатріації і фільтрації радянських громадян з країн Західної Європи до СРСР, правовий статус репатріантів.

У третьому розділі – «Німецьке діловодство як історичне джерело» – проаналізовано потенціал німецького справочинства для вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини.

Підрозділ 3.1 – «Військові журнали німецького командування» – проаналізовано інформативні можливості військових щоденників економічної інспекції «Південь» («Дон-Донець») і економічного командування «Сталіно» як джерела до вивчення історії примусових робітників Третього Райху, вивезених з теренів Донеччини.

Матеріали військових журналів дозволяють відтворити процес розбудови системи управління трудовими ресурсами на теренах області (відкриття бірж праці, відділів в них,

а також їх укомплектування службовцями). Джерела інформативні щодо динаміки процесу вербування за весь період окупації, адже доступні проміжні підсумки: поквартальні, помісячні і навіть потижневі підсумки. Вони розкривають технічне забезпечення вербування, взаємодію установ і механізм прийняття рішень, організації пропагандистської підтримки вербування. У військових журналах наявна власна оцінка окупаційними установами успіхів вербування за певний період, яку відображено як у кількісних показниках, так і відносно запланованого. Особливу цінність складає висвітлення труднощів вербування, з якими зіткнулися окупаційні установи та аргументація переходу на примусові методи набору робітників. Крім того, військові журнали надають можливість визначити місце Донеччини у порівнянні з іншими областями за такими показниками як: перспективність щодо залучення робочої сили, кількість вивезених, особливості перебігу вербувальної кампанії. Матеріали військових щоденників містять часткову статистичну інформацію за окремі періоди вербування, яка засвідчує, що з квітня по грудень 1942 р. з території Сталінської області до Німеччини було вивезено 97 886 осіб.

У підрозділі 3.2 – *«Джерельний потенціал німецького діловодства»* – здійснено зовнішню і внутрішню критику матеріалів німецького діловодства, зокрема джерельного комплексу додатків до військових журналів, звіту про становище у трудових таборах Німеччини та джерельного комплексу підтверджувальних матеріалів до нього.

3-поміж джерельного комплексу додатків до військових журналів оперативні зведення є найбільш цінним і самостійним джерелом щодо проблеми остарбайтерів, особливо таких її аспектів як настрої населення (рівень зацікавленості працею у Німеччини, характеристика осіб, що виїхали добровільно, наростання незадоволення вербуванням), їхні зміни у ході розгортання вербувальних кампаній, труднощі, з якими зіткнулися окупанти під час набору робочої сили, висвітлення трудової політики як у нацистському, так і у радянському агітаційно-пропагандистському полі. У документах розкрито відомі окупаційній владі методи ухилення від відправки на працю та наростання застосування примусу.

Звіт про ситуацію у трудових таборах Німеччини та джерельний комплекс підтверджувальних матеріалів до нього містить унікальну інформацію щодо реальних умов життя і праці остарбайтерів у Німеччині. Надзвичайно цінною є узагальнююча інформація, яка висвітлює надзвичайно скрутний стан остарбайтерів за такими показниками як харчування, здоров'я, психологічний стан, оплата праці. Варто підкреслити інформативність документу щодо положення дітей і жінок у таборах, що уможливило проведення гендерних досліджень та вивчення проблеми малолітніх і неповнолітніх остарбайтерів. Високий джерельний потенціал мають також повідомлення про ситуацію в окремих таборах Третього Райху, наявна конкретна інформація дозволяє проводити дослідження в парадигмі мікроісторії, вивчати діяльність підпільних організацій в середовищі робітників зі Сходу.

У четвертому розділі – *«Специфіка радянського діловодства»* – проаналізовано інформативний потенціал документів радянського справочинства.

У підрозділі 4.1. – *«Інформативні можливості судово-слідчих матеріалів»* досліджено джерельні можливості фільтраційних справ, що створювалися органами ВУЧК-ГПУ-НКВС на осіб, що поверталися до Радянського Союзу через систему спеціально створених органів репатріації. Фільтраційні справи остарбайтерів – це досє з матеріалами на людей, які під час війни працювали в господарстві нацистської Німеччини. Склалися вони в середньому з 10 – 12 документів. Загалом їх кількість коливається в межах від 1 до 30. Документи доцільно поділити за способом утворення на ті, що були створені безпосередньо під час фільтрацій (діловодні матеріали радянських репатріаційних органів та НКВС), та більш ранні джерела, переважно особисті документи, які вилучалися під час перевірки. Серед перших можна виділити реєстраційні листи, анкети, автобіографії, протоколи допитів самого репатріанта та свідків, опитувальні

аркуші, різноманітні довідки, посвідчення, заяви, відомче і міжвідомче листування. Особисті документи поділяються на радянські довоєнні: паспорти, трудові книжки; німецькі окупаційні: повістки, картки та особисті документи, отримані безпосередньо у Німеччині, трудові книжки, трудові картки, проїзні документи тощо.

Матеріали фільтрації належать до таких комплексів джерел, що містять інформацію декількох рівнів: механізм проведення перевірки репатріантів, перебування східних робітників в Німеччині – від мобілізації до повернення додому, особливості облаштування репатріантів, а також різні аспекти довоєнної історії Донеччини.

У підрозділі 4.2 – «*Радянська діловодна документація про остарбайтерів*» – вивчено інформативний потенціал діловодних документів радянського походження, що сформувалися у результаті діяльності радянських республіканських та обласних установ, виконавчих органів Комуністичної партії, відповідальних за підрахунок збитків, завданих війною, а також прийом та облаштування репатріантів.

Матеріали Сталінського обласного відділу у справах репатріації містять такі види діловодних документів: міжвідомче листування, акти про репатріантів та доповідні записки, які можуть слугувати джерелом до вивчення широкого кола питань повернення і облаштування колишніх остівців. До організаційних аспектів можна віднести підготовку та забезпечення прибулих одягом, харчуванням та житлом, а також працевлаштування і надання житла після приїзду/повернення, облік динаміки прибуття репатріантів. Важливим блоком інформації є адаптація репатріантів у радянському суспільстві. У матеріалах підкреслюється участь колишніх працівників Райху у громадсько-політичному житті, їх активність у виробничому процесі, зокрема існування значної кількості передовиків виробництва. Одночасно зустрічаються свідчення і про погане ставлення до колишніх остівців у колективі через працю у Німеччині. Особливе значення мають відомості щодо організації та особливостей агітаційної роботи серед репатріантів і нагляд за їхніми настроями. У документах зазначались також слабкі сторони проведення репатріації, серед яких – незадовільне проведення паспортизації.

Статистичні дані, наявні в діловодних документах німецького і радянського походження, дозволяють стверджувати, що за період з квітня по грудень 1942 р. зі Сталінської області було вивезено 97 886 осіб. В узагальнюючому звіті Надзвичайної комісії зі встановлення злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області УРСР, наводиться кількість у 252 239 осіб, яку, однак, не можна вважати точною, оскільки вона базується на усних свідченнях, а не на поіменному переписі. Виходячи з інформації НКДБ, добровільно на роботу виїхало не менше 23 056 осіб, тоді як примусово – не менше ніж 138 782 особи. За даними органів репатріації, до Сталінської області станом на 1 травня 1947 р. було направлено 138 403 особи, тоді як безпосередньо до приймально-розподільних пунктів прибуло 51 858 осіб.

П'ятий розділ – «Наративні джерела до історії остарбайтерів з Донеччини» – присвячено вивченню інформативного потенціалу окупаційної періодики, а також матеріалів особового походження.

У підрозділі 5.1 – «*Інформативний потенціал періодичної преси*» – досліджено особливості окупаційних видань Донеччини як джерела до вивчення історії східних робітників.

Матеріали окупаційної періодики, які містять інформацію про остарбайтерів, є комплексним джерелом і представлені як офіційними повідомленнями і документами, насамперед, оголошеннями та відозвами біржі праці, так і публіцистикою: статтями, інформаціями, репортажами, інтерв'ю, оперативними повідомленнями, оголошеннями, листами.

Окупаційні газети слугують джерелом, по-перше, щодо розгортання вербувальної кампанії в області, по-друге, щодо динаміки та особливостей нацистської пропаганди, спрямованої на залучення робітників, яка здійснювалася за гаслом: «Ненависть до більшовизму, віра в сили українського народу, співпраця з німцями і віра в перемогу».

Виділяється три періоди пропаганди: зима-літо 1942 р. (налагодження контакту з місцевим населенням, наявність великої кількості різноманітних засобів пропаганди), осінь 1942 р. (певний відхід від пропагандистської риторики), грудень 1942 р. – до кінця окупації (повернення до пропаганди, загальне зменшення кількості повідомлень з теми). Концепція пропаганди полягала у використанні контрасту з радянською дійсністю, умов воєнного часу на Донеччині, однак базувалася на детально розробленій окупаційною адміністрацією системі соціально-економічних заохочень, яка мала переконати населення у доцільності поїздки. Серед складових цієї системи виділимо наступні: забезпечення гарним харчуванням і пристойним житлом; постачання усього необхідного на одному рівні з німецькими робітниками; вільний час для відпочинку та відвідування театрів, концертів і кіно, курсів німецької мови; якісне медичне обслуговування; оплата праці відповідно до кваліфікації, продуктивності праці і денного виробітку за нормами, встановленими для німецьких робітників; гарантувалося повернення на Батьківщину хворих і вагітних жінок; зв'язок з рідними здійснювався через пошту; виплати щомісячної допомоги родинам, якщо в сім'ї не виявиться працюючого; з 16 серпня 1942 р., з 1 травня 1943 р. – підвищення зарплати стараним робітникам; можливість заощаджувати і висилати гроші рідним. Найбільш активно засоби пропаганди застосовувалися в періодиці у першій половині 1942 і 1943 рр. Матеріали преси також розкривають способи комунікації окупаційної влади з місцевим населенням.

У підрозділі 5.2 – «*Специфіка джерел особового походження*» – визначено особливості і джерельний потенціал листів і спогадів оstarбайтерів, щоденника.

Листування містить інформацію щодо його значення в житті робітників, стратегій написання повідомлень в умовах цензури, умов життя і праці: проживання, харчування, заробітної платні, одягу (як фактичний стан речей, так і суб'єктивне сприйняття авторами), значення спілкування з односельцями, можливість проведення дозвілля і зустрічей з родичами. Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу, вони насичені турботою про рідних, тугою за рідним краєм. Листи оstarбайтерів мають певний джерельний потенціал щодо реконструкції побуту робітників (традиції святкування, щоденні радощі і турботи тощо), вивчення історії примусової праці на мікрорівні, емоційних переживань оstarбайтерів безпосередньо під час перебування в Німеччині.

Позбавлені цензури, щоденники дозволяють зсередини відтворити соціальний світ робітничих таборів, емоційний стан авторів у різні проміжки часу, вони є найбільш наближеними до дійсності і дуже інформативними, однак водночас особливо залежними від особистості автора, його суб'єктивного світосприйняття.

Спогади колишніх оstarбайтерів інформативні щодо реконструкції усього комплексу проблеми вивезення, перебування у Німеччині, повернення/неповернення додому, повоєнного досвіду, особливостей адаптації в радянському суспільстві. Спогади оstarбайтерів розширюють розуміння мотивів виїзду робітників на роботу, чутки, що циркулювали серед населення з цього приводу, неофіційні методи набору, які застосовувалися окупаційною владою, та способи спротиву вербуванню, складність міжособистісних взаємин на окупованій території. Щодо переїзду і безпосереднього перебування у Німеччині матеріали інтерв'ю розкривають як особливості праці в промисловому секторі, сільському та домашньому господарстві (найважчі умови були саме у робітників, задіяних в промисловості), характерні риси побуту і щоденних занять, так і стратегії виживання у різні періоди від вивезення до повернення на Батьківщину. Оцінка пережитих подій часто відбувається з позицій досвіду вже літніх людей. Спогади оstarбайтерів є надзвичайно цінним джерелом щодо широкого кола аспектів примусової праці у Німеччині, для деяких з них – унікальним, адже інформація про побут, мотиви, стратегії виживання східних робітників неможливо знайти в інших джерельних матеріалах.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, винесені на захист.

1. Історіографічний огляд засвідчив, що останні десятиріччя серед науковців зберігається сталий інтерес до історії східних робітників Третього Райху, тому конкретно-історичні аспекти проблеми східних працівників вивчені досить ґрунтовно. У царині загального джерелознавства найбільше розроблені питання класифікації джерел з історії Радянського Союзу довоєнного і воєнного часу та загальні підходи до їх критики. Виявлено брак систематичних підходів до класифікації та конкретних аналітичних методик щодо більшості видів джерел, за винятком джерелознавчих студій архівно-слідчих справ. У галузі джерелознавчих студій попередниками опрацьовані лише окремі комплекси джерел з історії остарбайтерів, переважно радянське спеціальне діловодство (фільтраційні справи) і джерела особового походження (листи і усні свідчення) у межах конкретних джерельних комплексів (окремі колекції чи архівні фонди). У зв'язку з цим виникла необхідність комплексного джерелознавчого дослідження історії остарбайтерів, яке було здійснене на матеріалах Донеччини.

2. Внаслідок цілеспрямованої архівної евристики джерела з історії остарбайтерів Донеччини були виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Донецької області, Федеральному архіві Німеччини, Федеральному військовому архіві Німеччини, Політичному архіві Міністерства закордонних справ Німеччини.

3. За видовою приналежністю корпус писемних джерел з історії остарбайтерів Донеччини доцільно класифікувати наступним чином: 1) нормативно-правові документи німецького (директиви, розпорядження, циркуляри, накази, постанови) і радянського походження (актові документи міжнародного, всесоюзного, республіканського та обласного рівнів); 2) справочинні документи німецького (військові журнали і джерельний комплекс додатків до військових журналів) та радянського походження (спеціальне діловодство, а саме: джерельний комплекс фільтраційні справи, матеріали радянських органів репатріації та Комуністичної партії); 3) періодична преса; 4) джерела особового походження (листи, щоденник, усні свідчення).

4. Виходячи з аналізу нормативно-правових документів німецького та радянського походження, можна констатувати, що їхня видова приналежність та інформативний потенціал визначалися специфікою системи законотворення тоталітарних держав Третього Райху та СРСР, – відсутність чіткого функціонального розмежування між законодавчими і виконавчими установами, а також між державними та партійними органами, які на практиці були єдиною системою управління. Окрім характеру самих держав на специфіку документів впливала надзвичайна ситуація воєнного часу. Виходячи з вищезазначених особливостей щодо означення усього розмаїття актових матеріалів, що мали силу закону, було використано термін «нормативно-правові документи» та дотичні до них партійні.

Нормативно-правові акти нацистської Німеччини з досліджуваної проблеми дозволяють прослідкувати передумови використання праці остарбайтерів безпосередньо на території Німеччини, їхній правовий статус на різних етапах ведення війни з Радянським Союзом. Використання праці робітників з окупованих територій СРСР на території Третього Райху регламентувалося за допомогою нормативно-правових документів різного рівня та походження, які визначали правове поле застосування примусової праці східних робітників. Нормативно-правові документи радянського походження, відповідно, регламентували організаційний бік репатріації радянських громадян, які опинилися поза межами СРСР під час Другої світової війни. Нормативно-правові акти обох держав, за окремими винятками, не виділяють окремо остарбайтерів з Донеччини, однак усі положення і приписи, що стосуються, з одного боку, східних робітників у німецьких нормативно-правових документах, з іншого – репатріантів у радянських, поширюються і на примусових робітників, вивезених зі Сталінської області.

5. Військові журнали німецьких окупаційних установ інформативні щодо широкого кола питань, пов'язаних з організацією та здійсненням вербування: відкриття бірж праці, їхніх відділів, набір співробітників, динаміка залучення робочої сили до Райху, особливості його перебігу по кварталах і місяцях, труднощі, з якими зустрічалися вербувальники, аргументація щодо переходу до примусових засобів залучення робітників, технічне забезпечення вербування, взаємодія установ з цього питання та механізми прийняття рішень, організація пропагандистської підтримки вербування, оцінки окупаційними органами власної успішності. Матеріали додатків до військових журналів мають різний рівень інформативності, є унікальним джерелом щодо таких аспектів політики використання праці місцевого населення для праці у Райху як: настрої населення (рівень зацікавленості працею у Німеччині, характеристика осіб, що виїхали добровільно, наростання незадоволення вербуванням), їхні зміни у ході розгортання вербувальних кампаній, труднощі, з якими стикнулися окупанти під час набору робочої сили, висвітлення трудової політики як у нацистському, так і у радянському агітаційно-пропагандистському полі. У документах розкрито відомі окупаційній владі методи ухилення від відправки на роботу та наростання застосування примусу.

6. Особливість джерельного комплексу радянського діловодства полягає у штучній розірваності джерельної бази, яка складається з матеріалів загального і спеціального (кримінально-процесуального) діловодства та представлена матеріалами радянських репатріаційних органів, Комуністичної партії, джерельним комплексом фільтраційних справ. Інформативний потенціал фільтраційних справ вирізняється значною широтою: вони не лише висвітлюють увесь цикл, але й містять дані щодо статево-вікового, етнічного складу оstarбайтерів, їхнього передвоєнного досвіду, тобто значну кількість інформації ретроспективного характеру. Радянська діловодна документація є цінним джерелом з широкого кола питань, пов'язаних з організаційною стороною репатріації східних робітників безпосередньо до Сталінської області: забезпечення харчуванням, теплим одягом, житлом, можливість працевлаштування, участь у громадському житті. Матеріали Комуністичної партії є джерелом, насамперед, для вивчення настроїв репатріантів і проведення серед них масово-політичної роботи.

7. Матеріали окупаційної преси містять досить детальну фактичну інформацію щодо розгортання вербувальної кампанії в області та щодо її пропагандистської підтримки.

8. Матеріали особового походження, а саме: листи, спогади оstarбайтерів і щоденник Галини Друпп, містять багатий і часто унікальний матеріал з історії оstarбайтерів Донеччини. Листи східних робітників своїм рідним містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегій написання повідомлень в умовах цензури, умов життя і праці – проживання, харчування, заробітної платні, одягу, значення спілкування з односельцями, можливість проведення дозвілля і зустрічей з родичами. Листи оstarбайтерів мають певний джерельний потенціал щодо реконструкції побуту робітників (традиції святкування, щоденні радощі й турботи тощо), вивчення історії примусової праці на мікрорівні, емоційних переживань оstarбайтерів безпосередньо під час перебування в Німеччині. Щоденник є унікальним джерелом особового походження, містить первинні пласти пам'яті про історичні події, дозволяє відтворити соціальний світ автора, співвідношення подій зовнішнього і внутрішнього життя. Спогади оstarбайтерів є цінним джерелом як щодо безпосередньо історії оstarбайтерів з Донеччини, так і щодо прийняття і осмислення зазначеного досвіду через певний проміжок часу.

9. Досліджені джерела є автентичними, про що свідчать зовнішні ознаки документів. За винятком спогадів, усі джерела генетично та хронологічно пов'язані з дійсністю, що стала причиною їхньої появи. Зазначені джерела відзначаються різним ступенем достовірності, при з'ясуванні якого варто враховувати час, авторство, умови створення матеріалів. Найвищий рівень достовірності мають законодавчі документи німецького та радянського походження, німецькі справочинні матеріали та радянські

документи загального діловодства. Німецьке військове справочинство відрізняється високим рівнем інформативності, є автентичним, з високим ступенем достовірності, оскільки документи створювалися виключно для внутрішнього користування. Рівень їхньої наукової новизни та інформативності високий і різноплановий. На достовірність матеріалів фільтраційних справ вплинуло створення цього комплексу документів в умовах допитів, ризиків для життя і свободи авторів, листів – існування цензурної перевірки та приховані мотиви написання, спогадів – вплив вибіркості пам'яті, а також бажання розказати про події або замовчати певні факти. Джерела, що стали предметом дослідження у дисертації, виявилися також репрезентативними щодо процесів, які висвітлюють.

10. Опрацювання джерел до історії оstarбайтерів із Донеччини дозволило визначити перспективні напрями наукового вивчення проблеми, серед яких: опрацювання документів і матеріалів, що знаходяться на зберіганні в архівосховищах обласних центрів України, центральних і регіональних архівів Російської Федерації, а також архівних установах окремих федеральних земель, міст і підприємств Німеччини, центральних і регіональних архівах Австрії, Угорщини та Румунії, опрацювання інших видів джерел: фото-, фоно-, відеоматеріалів; фольклору східних робітників; джерельного комплексу документів фондів з проведення компенсаційних виплат («Пам'ять, відповідальність і майбутнє», «Взаєморозуміння і примирення»); ширше залучення матеріалів усної історії.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Мармілова О. С. Листи оstarбайтерів з Донеччини як історичне джерело / О. С. Мармілова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей. – К., 2017. – Вип. 118 (3). – С. 86 – 90. (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).
2. Мармілова О. С. Додатки до військових журналів економічної інспекції «Південь» та економічної команди «Сталіно» як джерело до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини / О. С. Мармілова // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba. – № 16 (September), 2017. – С. 117 – 127 (Видання включено до міжнародних наукометричних баз: Scientific Indexing Services (USA), Citefactor (USA), International Innovative Journal Impact Factor, Международный реестр периодических изданий массовой информации).
3. Мармілова О. С. Військові журнали економічної інспекції «Південь» як джерело до вивчення оstarбайтерів Донеччини: загальний огляд / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. – № 1 – 2. – Донецьк, ДонНУ, 2014. – С. 58 – 64. (Видання включено до наукометричної бази Index Copernicus).
4. Мармілова О. С. «Донецький вісник» як джерело до вивчення історії оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – С. 312 – 315.
5. Мармілова О. С. Фільтраційні справи як джерело до вивчення проблеми оstarбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С. 253 – 261.
6. Мармілова О. С. Періодизація вітчизняної історіографії історії оstarбайтерів України / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. 2010. – № 1 – 2. – Донецьк, ДонНУ. – С. 41 – 46.

7. Мармілова О. С. Механізм транспортування донецьких оstarбайтерів до нацистської Німеччини (1941 – 1943 рр.) / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. 2009.– № 1. – Донецьк, ДонНУ. – С. 52 – 56.

8. Мармілова О. С. Зарубіжна історіографія проблеми оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Історичні і політологічні дослідження. 2007– № 3 / 4 (33 / 34) – С. 68 – 70.

9. Мармілова О. С. Пастушенко Т. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / О. С. Мармілова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 256 – 260. – Рец. на кн.: Оstarбайтери з Київщини: Вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

Матеріали конференцій:

10. Мармілова О. С. Нормативно-правові документи німецького походження як джерело з історії оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Матеріали науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 21 – 22 липня 2017 року). – Одеса, 2017. – С. 19 – 22.

11. Мармілова О. С. Особливості джерельного комплексу листів оstarбайтерів із Донеччини / О. С. Мармілова // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7 – 8 липня 2017 року). – Львів, 2017. – С. 39 – 43.

12. Мармілова О. С. «Коллективний портрет» оstarбайтера з Донеччини (на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ) / О. С. Мармілова // Друга світова війна (1939 – 1945): сучасні погляди та інтерпретації: зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. Драгоманівських чит. Молодих істориків, Київ, 28 квітня 2011 р. – К., 2011. – С. 258 – 265.

13. Мармілова О. С. Примус як переважаючий спосіб мобілізації робітників з Донеччини до Третього Рейху / О. С. Мармілова // Історичні етюди: [зб. наук. пр.]. – Вид-во «Літограф», 2010. – Вип. 2. – С. 104 – 107.

14. Мармілова О. С. Оstarбайтери из Донбасса во время Второй мировой войны (1941 – 45 гг.) / О. С. Мармілова // Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения» 2010 года и международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов – 2010». – Севастополь, 2010. – С. 366 – 368.

15. Мармілова О. С. Система розподілу донецьких оstarбайтерів в нацистській Німеччині під час Другої світової війни / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х., 2010. – С. 232 – 233.

16. Мармілова О. С. Етапи кампанії з вербування робітників для праці у нацистській Німеччині на Донеччині / О. С. Мармілова // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників та аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007 – 2008 рр. (Донецьк, 6 квітня – 14 травня 2009 року). Т. 2 – Суспільно-гуманітарні науки. – Донецьк, 2009. – С. 184 – 185.

17. Мармілова О. С. Міжособистісні взаємини примусових робітників Третього рейху (на основі спогадів донецьких оstarбайтерів) / О. С. Мармілова // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2009 р.). – Маріуполь, 2009. – С. 119 – 120.

18. Мармілова О. С. Сучасна українська історіографія проблеми оstarбайтерів / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). – Харків, 2009. – С. 220 – 221.

19. Мармілова О. С. Соціальні групи остарбайтерів-донеччан / О. С. Мармілова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х., 2008. – С. 192 – 193.

20. Мармілова О. С. Депортація населення Донеччини до Третього Рейху в роки Другої світової війни / О. С. Мармілова // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. – Вип. V: У 3-х част. – Ч. 3. Історія. – К., 2007. – С. 177 – 180.

21. Мармілова О. С. Усні свідчення як джерело до вивчення історії остарбайтерів Донбасу / О. С. Мармілова // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV: У 3-х част. – Ч. 3. Історія. – К.: Логос, 2006. – С. 288 – 291.

22. Мармілова О. С. Історіографія теми остарбайтерів Донеччини / О. С. Мармілова // Південно-Східна Україна (зі стародавності у ХХІ століття): Матеріали та тези доповідей. – Донецьк, 2005. – С. 107 – 109.

АНОТАЦІЯ

Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», МОН України. – Старобільськ, 2018.

У дисертації на основі опрацювання архівних та опублікованих джерел, а також усних інтерв'ю, записаних автором, здійснено комплексне джерелознавче дослідження історії остарбайтерів з Донеччини: стан її наукової розробки, структура і видовий склад джерельної бази, методи та прийоми роботи з різними видами джерел, їхні інформативні та інтерпретативні можливості, а також перспективні напрямки подальших досліджень. Складність і своєрідність дослідження – у реалізації зовнішньої і внутрішньої критики різноаспектних письмових джерел. Розкрито особливості нормативно-правових, діловодних та наративних джерел, проведено порівняльний аналіз нормативно-правових актів та справочинних матеріалів німецького і радянського походження, виділено спільні та відмінні риси, характерні для документів обох тоталітарних держав. Доведено, що проаналізовані джерела дозволяють всебічно дослідити тему остарбайтерів з Донеччини. Інформація, репрезентована в джерелах, що досліджено, є унікальною і значно доповнює джерельну базу новітньої історії України.

Ключові слова: актові джерела, джерела особового походження, діловодні документи, нормативно-правові документи, історичне джерело, наративні джерела, остарбайтери, примусова праця, Третій Райх, фільтраційні справи.

АННОТАЦИЯ

Мармилова О. С. Источники к изучению истории остарбайтеров из Донеччины. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко», МОН Украины. – Старобельск, 2018.

В диссертации на основании обработанных архивных и опубликованных источников, а также устных интервью, записанных автором, осуществлено комплексное

источниковедческое исследование истории оstarбайтеров из Донетчины: состояние научной разработки, структура и видовой состав базы источников, методы и приемы работы с разными видами источников, их информационные и интерпретативные возможности, а также перспективные направления дальнейших исследований. Сложность и своеобразие исследования – в реализации внешней и внутренней критики разноаспектных письменных источников. Раскрыты особенности нормативно-правовых, делопроизводственных и нарративных источников, проведен сравнительный анализ нормативно-правовых актов и делопроизводственных материалов немецкого и советского происхождения, выделены общие и отличительные черты, характерные для документов обеих тоталитарных государств. Доказано, что проанализированные источники позволяют всесторонне исследовать тему оstarбайтеров из Донетчины. Информация, репрезентированная в исследованных источниках, является уникальной и значительно дополняет источниковедческую базу новейшей истории Украины.

Ключевые слова: акты, источники, источники личного происхождения, делопроизводственные документы, нормативно-правовые документы, исторический источник, нарративные источники, оstarбайтеры, принудительный труд, Третий Рейх, фильтрационные дела.

ANOTATION

Marmilova O. S. Sources to scrutinize the history of ostarbeiters from the Donetsk Region. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in History, Specialty 07.00.06 – Historiography, Source studies and special historical disciplines. – State Establishment «Taras Shevchenko Luhansk National University», MES of Ukraine. – Starobilsk, 2018.

In thesis, the complex source study about history of ostarbeiters from Donetsk region was made based on analysis of archival and published sources, as well as interviews conducted by author, namely: historiography of the topic, structure of source base, methods and ways of work with different kinds of sources, their informative and interpretative possibilities, prospective directions of further research.

The scientific investigation is classical source study research. Sources to scrutinize the history of the ostarbeiters from the Donetsk region, which were discovered, could be categorized according to the types of normative legal documents of Nazi Germany and the Soviet Union origin; documents of management and record keeping of Nazi Germany and the Soviet Union origin; the materials of the occupation periodicals and sources of personal origin, represented by letters of ostarbeiters from Germany to their relatives in the Donetsk region, the diary and the memoirs of eyewitnesses. Complexity and originality of research is in realization of external and internal criticism of different types of sources.

The characteristic of act documents, documents of management and record keeping of German and Soviet Union origin, common and special features of sources of both totalitarian states are highlighted. The analysis of the normative legal documents on the ostarbeiters made it possible to clarify the peculiarities of the introduction of the labour of the civilian population from the occupied territories of the Soviet Union into the economic system of Germany, and the specific aspects of their legal status at various stages of the war against the Soviet Union. Based on the study of normative legal documents of Soviet origin, the specific of the organization of the repatriation of soviet citizens found outside the USSR border during the Second World War were identified. The documents of management and record keeping of Nazi Germany origin contain detailed, but rather thematically narrow information: the organizational aspects of the recruitment process, the dynamics of the recruitment process, the peculiarities of its course in quarters and months, difficulties encountered by recruiters, argumentation regarding the transition to enforcement actions of workers recruitment, technical support for recruitment, the interaction of institutions on the issue and mechanism of decision-making, the organization of propaganda support of recruitment. The documents of management and record keeping of Soviet

Union origin covered different aspects and consist of filtration cases, interdepartmental correspondence and reporting documents of Communist party and soviet bodies of repatriation. The materials of periodicals reveal the specific of the deployment of the labour recruitment campaign to the work in Germany in the Stalin region, namely: dates of opening the registration to the work, dates and times of departure of the trains, their compositions, names and surnames of the responsible persons, the social status of the workers, the geography of the rout traverse and the methods of recruitment. It is proved that the materials of personal origin, namely letters, memoirs of ostarbeiters and the diary contain a rich and often unique material on the history of the forced laborers from the Donetsk region, allow it to be studied at the micro level and with use of tools of anthropology.

In the dissertation, it was proved that the sources which became the object of research are authentic and original as evidenced by external signs of documents. Except of life stories of ostarbeiters, all sources are genetically and chronologically related to the reality that brought them to life. Time, authorship and conditions of the creation of the materials were considered to determine the degree of reliability of sources. It was determined that the authenticity of the letters of the eastern workers from Germany to their relatives was influenced by the presence of censorship, on the materials of filtration cases – the creation of this complex of documents in interrogation conditions, the risk to the life and freedom of the authors, the authenticity of memories influenced the selectivity of human memory, as well as the desire to tell or keep silent about certain events.

It is proved that the sources are characterized by a high degree of representativeness about the processes and phenomena which they cover, and informative value, which allows us to scrutinize the history of the ostarbeiters of the Donetsk region.

Key words: act documents, documents of management and record keeping, filtration cases, forced labour, historical source, ostarbeiters, sources of personal origin, Third Reich.